

יצחק שורש

הפנייה לעבר ביהדות המודרנית

מ' מירקובסקי : הצייר והפסל

יצחק שורש

הפנייה לעבר ביהדות המודרנית

יצחק שורש

הפנייה לעבר ביהדות המודרנית

תרגום מאנגלית

להד לזר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title
From Text to Context
The Turn to History in Modern Judaism
by Ismar Schorsch
Copyright © 1994 by the Trustees of Brandeis University

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכז המערכת: מעין אבינרי־רבהון
התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע
קרן הזיכרון לתרבות יהודית
בית המדרש לרבנים, ניו יורק

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2000

מסח"ב 8-143-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-460 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ס
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ
כולם בירושלים

לזכרו של

ליאופולד צונץ (1794 – 1886)

שבָּצְלוּ עומדים אנו עד עצם היום הזה

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא

חלק ראשון האמנציפציה והשלכותיה

	פרק ראשון:	האמנציפציה ומשבר הסמכות הדתית: צמיחת הרבנות המודרנית
21	פרק שני:	הפרמטרים הדתיים של ה־Wissenschaft (מדע): אנשי אקדמיה יהודיים באוניברסיטאות פרוסיות
70	פרק שלישי:	מיתוס העליונות הספרדית
94	פרק רביעי:	האומנות כהיסטוריה חברתית: מוריץ אופנהיים וחזון האמנציפציה של יהדות גרמניה
119	פרק חמישי:	ההיסטוריה של שיקול הדעת הפוליטי של היהודי
147	פרק שישי:	האנטישמיות הגרמנית לאור ההיסטוריוגרפיה שלאחר המלחמה
163		

חלק שני חשיבה היסטורית

183	פרק שביעי:	מדע (Wissenschaft) וערכים
191	פרק שמיני:	האתוס של המחקר היהודי המודרני
212	פרק תשיעי:	הופעת התודעה ההיסטורית ביהדות המודרנית
	פרק עשירי:	פריצת דרך אל העבר: האיגוד לתרבות ולמדע של היהודים (Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden)
245	פרק אחד עשר:	מ־Wolfenbüttel ל־Wissenschaft: דרכיהם הנפרדות של איזאק מרקוס יוסט וליאופולד צונץ
278	פרק שנים עשר:	זכריה פראנקל וראשיתה של היהדות הקונסרבטיבית באירופה
302		

314	אידיאולוגיה והיסטוריה בתקופת האמנציפציה	פרק שלושה עשר:
356	המחקר בשירות הרפורמה	פרק ארבעה עשר:
393	ההיסטוריה כנחמה	פרק חמישה עשר:
407	לימודי יהדות מ־1818 עד 1919	פרק שישה עשר:
424	יהדות גרמניה: מדת לתרבות	פרק שבעה עשר:
432	מקומם של לימודי היהדות במחקר המודרני	פרק שמונה עשר:
437	התפיסה הבכיינית של ההיסטוריה היהודית	פרק תשעה עשר:
452	הם לא באו כדי לקבור	פרק עשרים:
457		רשימת הקיצורים
459		מפתח כללי

פתח דבר למהדורה האנגלית

במהלך עשרים השנים האחרונות עמדה ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית על היבטים השונים – נסיבות הולדתה, הפצתה, השפעתה ומשמעותה – בלב עיסוקי המחקר. אוסף המסות הנוכחי מביא בכפיפה אחת רבים ממחקרי הראשונים, אשר נועדו לבחון את רעיונותי ולסלול את הדרך לעבודה בשלה וסינתטית. כמה מהמסות, דוגמת אלה העוסקות בנחמן קרוכמל ומוריץ שטיינשניידר, הושמטו בשל היותן טכניות מדי אפילו במונחי של כרך זה. לדאבוני, בחירתי כנגיד הסמינר היהודי התיאולוגי (בית המדרש לרבנים) בשנת 1986 מנעה את הגעתי לשלב של סינתזה מקיפה. וכך, תחושה של שמחה מהולה בעצב מלווה אותי בקבצי כאן, לתוך כרך אחד, את אשר הספקתי להשלים.

במהלך עבודת המחקר שלי זכיתי לעזרה מגורמים רבים. במהלך שנת הלימודים 1980–81 נהניתי ממלגה לשנה מטעם ה־National Endowment for the Humanities. כמו כן נהניתי כמה פעמים ממלגות שניתנו לי על ידי ה־Memorial Foundation for Jewish Culture.

אני אסיר תודה במיוחד לעובדי הארכיונים שבהם שקדתי על גילויים ופענוחים של הניירות והמסמכים הקשורים לתנועת המדע (Wissenschaft) אשר לא פורסמו: ספריית הסמינר היהודי התיאולוגי, מכון ליאו בק בניו יורק, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, וה־Deutsches Zentralarchiv במרסבורג. הארכיונאים בכל המקומות הללו הקלו עלי את החיפוש, תוך גילוי מיומנות, הבנה ועניין.

במהלך שנים ארוכות אלה של מחקר סיפק לי הסמינר לא רק אפשרויות ליטול פסק זמן, אלא גם – ואף חשוב מכך – קהילה של חוקרים שגילו עניין בפרויקט שלי. אני מודע למידה שבה מקום עבודתו של חוקר מטביע את חותמו על תוכניתו המחקרית. לו בחרתי לעשות את הקריירה האקדמית שלי באוניברסיטה אמריקאית, סביר להניח כי אז היה מחקרי ממשיך להתמקד בהיסטוריה החיצונית של ההווה היהודית. המסגרת של הסמינר עודדה וליבתה את לכתי שבי אחר המעבר לחשיבה היסטורית ביהדות המודרנית. אופיו של אותו מעבר, ובכלל זה עמידתו על הזכות לחקירה חופשית והשפעתו על ההבנה היהודית העצמית, הוא במידה רבה חלק בלתי נפרד של תולדות הסמינר עצמו. הסמינר, שהיה מחויב להסמכת רבנים החדורים מודעות היסטורית ונאמנות הלכתית, שימש מראשיתו כאחד הצינורות העיקריים להעברת מחקר יהודי

ביקורתי מאירופה לאמריקה. גם כיום הוא עודנו נאמן לטענה כי מדע (Wissenschaft) וערכים אינם אויבים.

בנוסף לכך נתונה תודתי העמוקה על המענק שקיבלתי לצורך פרסום הספר מטעם הקרן Maxwell and Fannie E. Abbell Research Fund של הסמינר. כמו כן ברצוני להביע תודה מקרב לב ל-Tauber Institute ולמנהלו, פרופ' יהודה ריינהרץ, כיום נשיא אוניברסיטת ברנדייס, על נכונותם לפרסם את המסות שלי במתכונת של ספר. ולבסוף, למרות שאין זה מספיק, מילת תודה וחיבה לאשתי סאלי, ששותפותה היתה לי לחסד כל השנים.

ניו יורק

18 ביוני 1993, כ"ב בסיון תשנ"ג.

פתח דבר למהדורה העברית

ברצוני להוסיף מילה מיוחדת של שמחה והודיה לרגל הופעת התרגום העברי של ספרי, אשר מסמל עבורי ביטוי מענג של 'ושבו בנים לגבולם' (ירמיה לא יז). רבים עזרו להגשמת החלום הזה: מר צבי יקותיאל, המנכ"ל המסור והיעיל של מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל; ד"ר ג'רי הוכבאום, סגן הנשיא בפועל של ה-Memorial Foundation for Jewish Culture, איש חזון שטובת הזולת תמיד לנגד עיניו; ומר להר לזר, המתרגם המוכשר של ספרי, אשר הפך את הפרוזה האקדמית שלי לעברית אידיומטית הנאמנה לשני האדונים.

כמו כן אני אסיר תודה על המענקים שניתנו לפרויקט זה מטעם ה-Memorial Foundation for Jewish Culture ומטעם קרן Maxwell and Fannie E. Abbell Research Fund של הסמינר היהודי התיאולוגי. יהא נא המוצר המגומר ראוי לשיפוטם הטוב ולעבודתם הקשה.

ניו יורק

30 ביוני 1999, ט"ז בתמוז תשנ"ט.

מבוא

כשהיינריך גרץ (Graetz) נתפנה בסופו של דבר לכתוב על מאה השנים שממנדלסון ועד מהפכות 1848, שנים של תמורה מואצת ביהדות אירופה, הוא בחר לתת לתקופה זו – התקופה הרביעית בתולדות עם ישראל – את הכותרת 'עידן המודעות העצמית הגדלה'.¹ כותרת זו ביטאה את עובדת היותו משוכנע, שהפניית המבט אל ההיסטוריה היתה מהותית אפילו יותר מאשר השגת שוויון זכויות. בעוד ששתיהן הביאו לשחרור דרמטי מכבלי ימי הביניים, השיבה המשכרת אל העבר היהודי הפיחה ביהודים גאווה וביטחון עצמי. הערכתם הגוברת לפאתוס של ההיסטוריה היהודית, לעוצמתם של ערכי היהדות ורעיונותיה ולהישרדותו של העם היהודי עמדה כנגד פיתויי ההתבוללות. היריעה הנפרשת של קדמוניות היהדות יצרה קרקע חדשה לתחושה של מחויבות קדושה.

ייתכן שגרץ הפריז בהערכת כוחה המאחד של התודעה ההיסטורית, אך, לדעתי, לא במרכזיותה. השפעתו המצטברת של מדע היהדות (Wissenschaft des Judentums) היתה בכך שהציב את החשיבה ההיסטורית כמערכת ההתייחסות הדומיננטית בחיי היהודים ואת ההיסטוריונים היהודיים כדמויות האינטלקטואליות המרכזיות שלה. ההוכחות לשינוי מדהים זה רבות מאוד, למן ההשפעה העצומה שנודעה לעבודתו של גרץ עצמו ועד להכרה העולמית שהוענקה לגרשם שלום על מפעל חייו בהצגת המיסטיקה היהודית. המחלוקות הקלסיות שהתעוררו בעת החדשה בנושאי אמנציפציה, רפורמה דתית, אנטישמיות, ציונות ומהותה של היהדות, מתובלות כולן בעובדות, בכלים ובנקודות השקפה הלקוחים מתחום ההיסטוריה היהודית. המנהיגות האינטלקטואלית יצאה משורותיהם של היסטוריונים כליאופולד צונץ (Zunz), אברהם גייגר (Geiger), שמעון דובנוב (Dubnov), יוסף קלוזנר (Klausner), יחזקאל קויפמן (Kaufmann), בן-ציון דינור, יצחק בער (Baer), שמעון רבידוביץ (Rawidowicz) ושלום ו' בארון (Baron). למרבה הפלא, הפילוסופיה היהודית נותרה בבירור בגדר תחום משני ודל במרוצת התקופה כולה, בעוד כמה מדובריה העיקריים – אנשים כקאופמן קוהלר (Kohler), הרמן כהן, מרטין בובר (Buber) ומרדכי קפלן – הושפעו רבות מממצאי המחקר ההיסטורי.

גרץ לא טעה. הפניית המבט להיסטוריה עיצבה מחדש את המחשבה היהודית,

1 Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, XI, 2nd ed., Leipzig 1900, p. 1

ותנועת המדע היתה למורשת בעלת ההשפעה הגדולה ביותר של יהדות גרמניה. אין להעלות על הדעת מחקר הדן בהיסטוריה האינטלקטואלית של היהודים בעת החדשה בלא שמדע היהדות יעמוד בו במוקד העניינים.

בשנת 1994 ציינו מאתיים שנה להולדתו של אבי התנועה – ליאופולד צונץ. בהיעדר ביוגרפיה שלמה שצונץ כה ראוי לה, בחרתי להקדיש כרך מאמרים זה לזכרו. מחוות כבוד זו אינה מלאכותית או מאולצת, שכן דמותו ממלאת את כל עבודתי. שנים של מגע קרוב שיכנעו אותי בכך, שצונץ היה אולי החשוב ביהודי גרמניה במאה הי"ט, דמות בשיעור קומתו של מנדלסון. איש אינו משתווה לו בתפקידו החלוצי בחקר היהדות, בעיצובה מחדש ובהגנה עליה. בעידן של לחץ פוליטי מתמיד מן החוץ ושל אנדרלמוסיה אינטלקטואלית מיוסרת, הוא נלחם את מלחמתה של היהדות בחזיתות רבות: למען עיצובם מחדש של התפילה בבתי הכנסת, של מוסד הרבנות, של הדרשה; למען עצירתם של נחשולי הרפורמה הרדיקלית; למען קידומו של הליברליזם הפוליטי והמאבק באנטישמיות; למען חידוש פניו של החינוך היהודי ולמען מיסודם האקדמי של לימודי היהדות. את כל אלה עשה מבלי לוותר כל חייו על מחויבותו למחקר.

הוא היה איש רב-אנפין בעל רגשות עזים ודקדקן בפרטים, אדם שניחן במוח חד כתער ובבריאות יתר והיה חדור גאוה יהודית והומניזם נאצל. לעולם היהודי שאבדה לו דרכו בשל האמנציפציה הוא הציע סוג חדש של מנהיגות דתית: ההיסטוריון.

חרף נסיבות אישיות קשות ביותר, ניהל צונץ לבדו את המתקפה על דרך המחשבה הלא-היסטורית של היהדות. הוא תפס במלואה את משמעותם המהפכנית של רעיונות האינדיבידואליות וההתפתחות שעמדו בלב ההיסטוריציזם הגרמני החדש. הוא היטיב ליישם את המתודולוגיה המשולשת שלו בחקר טקסטים עתיקים: החיפוש אחר מהדורות ביקורתיות (המבוססות על השוואה של כל כתבי היד הקיימים), השימוש בפרשנות פילולוגית, ולבסוף – הצורך בניתוח קונטקסטואלי והשוואתי. מבחינתו, המדרש שוב לא יכול היה להיחשב כהיסטוריה.

כשבאמתחתו כלים אלה, עיצב צונץ פרדיגמה חדשה, שנועדה לתקן, להסביר וליצור את נתוני ההיסטוריה היהודית. הוא המשיג בצלילות מוחלטת את כל רוחב היריעה של מדע היהדות, העניק לו את שמו המהדהד, והציב את אמות המידה הגבוהות ביותר לניהול המחקר בתחום זה. לצורכי עבודתו שלו בחר צונץ – במפגן מרשים של ראיית הנולד – לכתוב את תולדות בית הכנסת, המוסד אשר עתיד היה להתבלט בתקופת האמנציפציה כזירה הציבורית החשובה ביותר לביטוי הזהות היהודית. הפירוט במסירת העובדות, הכוח הארכיטקטוני והדבקת העזה במטרה, שאפיינו תמיד את מחקריו, חברו ליצירת השראה על דורות של תלמידים צעירים עד ימינו.

צונץ עבד מתוך תחושת שליחות וטיפח את החדשנות ואת החשיבות של הקריירה שלו עצמו. הוא שמר על פיסות הנייר משולחן העבודה שלו – היומן, ההערות, הטיטות

והמכתבים שהצטברו במשך שישים שנות יצירה – בהיותו משוכנע שהללו יהיו חיוניים עבור ההיסטוריון שיבוא בעתיד לחקור את ההתחלות הסוערות של המחקר היהודי המודרני. השרידים הספרותיים של תפקידיו המרובים הוברחו מגרמניה זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה והם שמורים כיום בארכיוני בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. הם מצביעים על תחושת מודעות וביטחון עצמי.

איזה אוצר בלום גיליתי אפוא לפני קרוב לשני עשורים, במרוצת שנת שבתון בלתי נשכחת שעשיתי בירושלים, כשעתותי היו בידי וספנתי את עצמי בנבכי אותו עולם של כתב גותי מטושטש. האוסף הענקי של כתבי צונץ ובו פירוורים מפתים ומסמכים רשמיים מאשר דברים שהוא עצמו אמר פעם לעמית צעיר שנמנה עם מעריציו: "קוראי ספריי רחוקים מלהכיר אותי".² ניירותיו האישיים מספקים פירוש ליצירתו שבדפוס, הצצה לסוגיות ולסבל, לנקודות המחלוקת ולכוונות שדחפו אותו לעבודות מחקר מסוימות והזינו אותו. תוך עיון בקטעים אלה שנזנחו, גיליתי לכל עומקה את מעורבותו של צונץ בתקופתו ובתכנים שבהם עסק, וכן את יחסי הגומלין המרתקים בין השניים. באותה שנה ממש הגעתי למסקנה, שלא ניתן לכתוב היסטוריה מעמיקה או מובנת של מדע היהדות מבלי להידרש לאוספים הרבים של ניירות כתובים שהותירו אחריהם גדולי התנועה הזו – כאלה שלא פורסמו ושנפוצו ברחבי עולם. הערות השוליים של מאמריי הן עדות לתוכנית עבודה זאת; מצבה הלא־גמור של עבודתי מעיד, לעומת זאת, על גודל המשימה.

בשלביה המוקדמים של התנועה היו חוקרי מדע היהדות בגדר חבורה של משכילים מבודדים ביבשת אירופה, שהתראו פנים אל פנים רק במקרים נדירים. הם התכתבו ביניהם בעברית או בגרמנית וקיימו ביניהם ערוצי תקשורת חיוניים של תמיכה הדדית, שגישרו על פני מרחקים גדולים שלא קל היה לעוברם, אשר על כן הותירו מרבצים של חומר מאיר־עיניים לבדיקת הדורות שאחריהם. למרות שמבחינה אידיאולוגית התנצחו ביניהם לעתים קרובות, הם חלקו ביניהם מידע, רעיונות וכתבי־יד. לקראת סוף המאה החלו יורשיהם האינטלקטואליים לפרסם את מכתביהם מתוך מודעות לשיעור קומתם של אנשי־האשכולות המייסדים.

בסופו של דבר, ההיסטוריה החברתית והאינטלקטואלית של מדע היהדות האירופי תיארג על בסיס האוצר האדיר של מכתבים שפורסמו ושלא פורסמו. הללו שופכים אור על כוחו של הדתף האקדמי המוחלט, על הבדידות שהיתה גלומה בייעוד המחקרי, על המכשולים שהפריעו למחקר שיטתי, על הקושי במציאת תעסוקה הולמת ועל מורכבותם של הקשרים האישיים. הם מסייעים בהתחקות אחר שלבי ההתמסדות של מדע היהדות בגרמניה והעברתו לרוסיה. יותר מכל, הם מדגישים את התסיסה

שולמית וולקוב:

"מסותיו של יצחק שורש על מטרותיה וטבעה של 'חכמת ישראל' כונסו עתה בספר אחד. זוהי חגיגה אמיתית לכל מי שכבר למד להוקירן בעבר, שכן הן מרתקות ומאירות עיניים היום כפי שהיו אז, וכינוסן רק מבליט את חשיבותן... שורש כותב מתוך רגישות ואהדה גם כשהוא ביקורתי... נראה שהיה זה השילוב בין מקוריות, למדנות ומסירות לעניין, אשר משך אותו לכתוב כך על יוסט, על גרץ, ובמיוחד על ליאופולד צונץ. שילוב נדיר זה הוא אשר ימשוך קוראים רבים לספר שלפנינו."

קריסטופר קלארק:

"ה-Wissenschaft (המחקר המדעי) שיקף את כל הדילמות שניצבו בפני יהודי גרמניה בתקופת האמנציפציה, וספרו של שורש מצטיין, בין השאר, בשחזור רגיש של המתחים ששררו בקרב העוסקים במחקר יהודי בגרמניה של המאה ה-19... זהו מחקר מלומד, רב תובנות ומהנה אודות המפגש הסוער עם ההיסטוריה אשר ליווה את מעברם של היהודים אל המודרניות."

מוקי צור:

"חיבור זה כולל מחקרים העוסקים בשלבים הראשונים של 'חכמת ישראל' בגרמניה במאה ה-19, אך זהו ספר אקטואלי מאוד. למרות דרכו המלומדת והאחראית, הספר אווז שור בקרניו והוא מתמודד על נפש החוקר כאדם יהודי. אין כאן שחזור לאחר המוות: הוא מנסח את ירושתה החיה של הדעת היהודית, התובעת מעצמה למסור את עצמה ולהיות סמכות מבקרת ושופטת."

בשער: "הציץ ונפגע", מאת מוריצי מינקובסקי, 1910. באדיבות המוזיאון היהודי, ניריורק.

מתנת גב' רוז מינץ, צילם: ג'ון פרנל.

